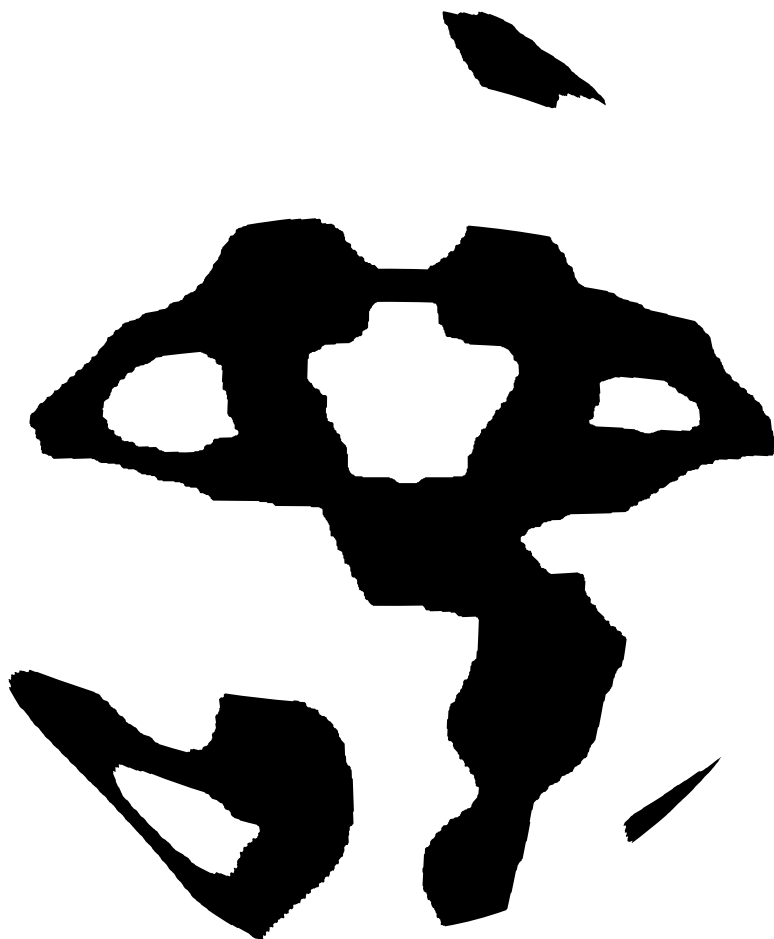

Har
Päivi
Räsänen
ett
samvete?

Tage Kurtén

Vilka historiska, filosofiska och religiösa rötter har begreppet samvete? Tage Kurtén skriver.

Ibland kan vi möta tanken att politik inte har desto mer med moral att göra. Läkaren **Päivi Räsänen** har suttit i riksdagen för Kristdemokraterna sedan 1995. Hon var partiordförande 2004–2015 och inrikesminister 2011–2015. Hon har gjort sig känd som

en person med starkt konservativa åsikter i värdefrågor, både i samhällspolitiken och i debatten inom lutherska kyrkan i Finland. Bland annat är hon abortmotståndare och har motsatt sig homosexuellas rättigheter i olika former.

För Räsänen har det varit viktigt att betona rätten att hänvisa till samvetet i en rad frågor inom politiken. Våren 2024 motsatte hon sig ett lagförslag som ville höja procentgränsen för alkohol i dagligvaruhandeln, från 5,5 till 8. Eftersom Kristdemokraterna satt i regeringen förutsattes hon ställa sig solidarisk med regeringens förslag. Men hon hänvisade till en etablerad praxis i finländsk riksdag att en enskild politiker i vissa så kallade samvetsfrågor är fri att följa sitt samvete.

För ungefär tio år sen såg Räsänen, som vid den tiden var minister, en annan anledning till att betona betydelsen av den enskildes samvete. Den gången gällde det abortlagstiftningen i Finland. Hon försvarade varje enskild läkares eller sjukvårdarens rätt att av samvetsskäl vägra deltaga i en abort, trots att dåvarande lag inte medgav en sådan rätt (i praktiken försökte man sannolikt trots allt undvika att tvinga någon). Det hela ledde till en intensiv debatt. Man ifrågasatte att en medlem av regeringen direkt uppmanade till lagbrott. Exemplet skiljer sig från alkoholfrågan på det sättet, att Räsänen här försvarade andra personers rätt att handla efter sitt samvete också om det går emot lagen.

Exemplen är intressanta ur flera synvinklar. Räsänen gör anspråk på att vara en politiker med uttalat kristna utgångspunkter. Är det kanske speciellt i religiösa sammanhang som samvetet spelar en avgörande roll? Att praxis i riksdagen gett utrymme för samvetsfrågor tyder trots allt på att medlemmarna oberoende av religiös hemvist ser hänvisningar till samvetet som relevanta i vissa fall. Vilka frågor som uppfattas som samvetsfrågor är samtidigt rätt öppet.

FINNS DET ETT "RÄTT" SÄTT ATT FÖRHÅLLA SIG TILL ATT NÅGON VÄDJAR TILL SITT SAMVETE?

Filosofen **Lars Hertzberg** har i en essä i *Ad Lucem* 1–2/2005 framhållit att samvetet ingår som en ofrånkomlig del i det mänskliga livet. Genom att mera ingående försöka förstå vårt tal om samvete fördjupar vi oss samtidigt i vad det vill säga att vi är moraliska varelser, tycks han hävda. När vi talar om samvetet så ger vi uttryck för oss själva som moraliska varelser.

I vår kultur hör trots allt inte diskurser kring begreppet samvete till det mest centrala inom filosofisk etik. Till exempel *Filosofilexikonet* (Bokförlaget Forum, Stockholm 1988) på drygt 600 sidor tar inte upp samvete som enskilt begrepp.

Teologiska översiktsverk ger begreppet ett litet större utrymme, men inte heller de tycks se det som speciellt centralt. Det här är intressant bland annat för att ett grekiskt ord för samvete, *syneidesis*, tidigt möter i antik grekisk filosofi, medan något motsvarande ord inte finns i den judiska delen av *Bibeln*, det vill säga i *Gamla testamentet*. I kristen vokabulär kommer ordet in

i Nya testamentet, framför allt i Pauli brev. Det anses vittna om den framväxande kristna kyrkans möte med den grekisk-hel-lenska kulturen.

Också om inte samvetet som en särskild instans i människan lyfts fram i det tidiga judiska tänkandet, så finns själva saken med på andra sätt. En känd berättelse är hur profeten Natan får kung David att inse innebörden av vad han gjort. David hade sett till att officeren Uria stupade i krig så att han själv skulle kunna gifta sig med Urias hustru Batseba. I berättelsen ses Natan som Guds budbärare. David blir, via Natan, medveten om Guds röst, och den rösten anses stå över israelernas mäktiga kung.

Också hos **Sokrates** stöter vi på idén om en gudomlig röst, i första hand som en demon (daimonion). Men hos honom får rösten närmast karaktären av något värdefullt, som finns inneboende i människan.

Det gammaltestamentliga tänkandet i samlevnadsfrågor kretsade trots allt i första hand kring lagen i form av tio Guds bud. Buden sågs som grund för det judiska folkets speciella förbund med den Gud som skapat hela vår tillvaro. Den roll som heliga skrifter spelat i såväl judendom som kristendom (och senare också i deras religiösa ”kusin” islam) kom alltså att placera in moralförståelsen i ett större sammanhang som gav etiken dess mening, grundad i en gudom som står över det rent mänskliga.

I det antika tänkandet finner vi hos stoikerna ett liknande mönster i föreställningen om en, för alla människor gemensam, naturlig rätt som vi kan förutsätta, och vars innehåll närmast kan nås med hjälp av människans förnuft. Här förutsätts inte någon övermänsklig instans som naturrättens grund. Stoikerna beto-nade snarast varje människas uppgift att leva i samklang med den naturgivna ordningen.

I det västerländska moraliska tänkandet stöter vi sedan, allti-från vår tideräknings början, genomgående på en spänning mel-lan den enskildas personliga kamp med sina handlingar, framti-da eller redan gjorda, och en stark strävan hos varje makthavare att slå fast yttre regler som skall fastställa moraliskt rätt hand-lande. I långa stycken tycks makthavarna varit de som dragit det längsta strået – fram till och med våra dagar. Och den som har makten tycks ogärna se att den enskilda skapar sig egna föreställ-ningar. Det här har också präglat de olika kristna kyrkornas liv.

Det var knappast den enskildas samvete som i första hand lyf-tes fram i de teologiska reflektionerna kring moral, när det krist-na västerlandet utvecklades under två tusen år. Istället kretsade mycket av moraltänkandet kring regler och bud.

Det gemensamma för de olika strömningarna är att den en-skilda människan och hens moral underkastats ett slags högre rättsinstans, som ges sista ordet när det gäller rätt och fel, gott och ont. Vi kan, med en formulering hos Lars Hertzberg, kanske kalla den här moralförståelsen för en juridisk modell. I en sån

modell är det rätt klart att den enskildes samvete underställs något utifrån givet. Samvetet blir så att säga programmerat av en utifrån kommande instans.

Ett annat inslag i det tidiga grekiska tänkandet, som också återfinns i det kyrkliga tänkandet, finner vi å andra sidan i talet om dygder (ärlighet, mod, godhet, tro, hopp, kärlek). Här ser vi ett möjligt alternativ till tanken, att man bör leva enligt utifrån ställda krav. Dygden handlar om olika karaktärssegenskaper. Men dygder har kunnat uppfattas på olika sätt. De har kunnat uppfattas som medel, som för till rätta handlingar. Men de har också kunnat förstås som något som spontant visar sig i en människas liv. Förstådd på det senare sättet blir betoningen av dygder till något helt annat än en etik som följer den juridiska modellen.

Det är inte så svårt att förstå att en juridisk moralförståelse genom århundraden präglats mycket av kyrklig undervisning. Då kristendomen blivit statsreligion på 300-talet vävdes politik och religion samman. Det låg ofta både i kyrkans och i statens intresse att styra folket, inte bara genom yttre lagar, utan också inifrån, genom moralundervisning. Den romerska kyrkan utvecklade i sin sakramentslära former som stöpte människorna enligt en gemensam modell. Inte minst kravet på regelbunden personlig bikt var ett mäktigt instrument i den moraliska fostran. Den gav utrymme för prästerna att såväl moraliskt vägleda i vad som är rätt och gott, som att handskas med individernas moraliska skuld. Människan ansågs behöva ett utifrån upplyst samvete.

Det är knappast någon tvekan om att de kyrkliga ämbetsbärrarna här spelat (och på många håll i världen fortfarande spelar) en viktig mentalhygienisk roll. Men samtidigt har de kommit att utöva en allomfattande makt över individernas liv. I den mån samvetets röst gjort sig hörd, har det då i första hand handlat om huruvida individen haft kännedom om vad som är rätt och fel, samt hur den som gjort något fel skulle hela det som brustit, och återvinna ett gott samvete.

Kan vi förstå att Räsänen går emot det beslut som hennes egen riksdagsgrupp kommit överens om att delta i? Eller att hon, som ledande politiker och minister, talar för att en abortmotståndare har rätt att ställa sig över lagen?

För min del är svaret klart. En enskild politikers protest mot krav ställda i den grupp hen tillhör är fullt begriplig. Den blir till och med viktig, för protesten påminner oss om att människan är en moralisk varelse.

Vad betyder det då för oss idag att människan är en moralisk varelse? I svaren på den frågan finner vi samma spänning som präglat vår kultur från dess början. Grovt gäller det en tu-delning mellan att uppfatta moral och etik som en slags kännedom eller kunskap om rätt och fel (den juridiska modellen),

och att finna att moral/etik ytterst gäller den enskildas inre ställningstagande.

I vår tid finns det mycket som upprätthåller föreställningen om moral som något utifrån givet. Fram till mitten av 1900-talet förknippades moralundervisningen i Finland, liksom i övriga Norden, med kyrkan och kristen religion. Samtidigt präglades utvecklingen under hela det förra århundradet av människors strävan att lösgöra sig från det förmynderi som kyrkan ansågs stå för. Individen ville bli kvitt kyrkans makt. Det har lett till ett alltmera sekulariserat samhälle.

Frigörelsen kom trots allt att istället bygga på andra auktoriteter som tog den plats kyrkan tidigare haft. Det finns till exempel undersökningar i Sverige som visar hur den politiska diskursen på 1960–70-talen övergav traditionella kristet färgade moraliska termer när man skulle motivera samhällsförändringar genom lagstiftning. Istället hänvisade man till beteende- och samhällsvetenskapliga resultat. Kriminalvården skulle till exempel inte bygga på skuldbeläggning och straff, utan på socialpsykologiskt motiverade insikter kring rehabilitering av socialt avvikande individer till välanpassade samhällsmedborgare. **Joakim Molander** skrev år 2002 en doktorsavhandling vid Åbo Akademi om denna svenska strävan att ersätta en moralisk bedömning av kriminella handlingar med bedömningar utifrån beteendevetenskapliga resultat. Sekulariseringen har inte i sig inneburit att individen blivit fri. En tidigare kyrklig auktoritet tycks närmast ha ersatts av en annan inommänsklig auktoritet.

Den roll som förnuftet velat spela i den filosofiska etiken alltifrån **Platon, Aristoteles** och stoikerna lever idag vidare inom stora delar av moralfilosofin. Centralt är fortfarande tron på en naturrätt som vi med förnuftets hjälp anses kunna få kunskap om. Den förnuftiga människan inser att hen bör underkasta sig den naturgivna lag som på det sättet lyfts fram. Vår tids tal om mänskliga rättigheter bygger vanligen på en liknande föreställning om en objektiv rätt. Men betonandet av förnuftet kan också stanna vid andra, konsekvens- eller pliktetiska resonemang angående vilka handlingsprinciper som kan försvaras med rationella argument. Principerna framstår sedan som normativt bindande.

Det finns uppenbara likheter mellan dessa rationalistiska modeller och en vanlig föreställning om etikens roll i en kristen tradition. De bibliska religionerna har starkt betonat idén om Guds eller Skapelsens lag. Denna uppfattas som given av Skaparen med den naturgivna existensen. Det som kommer utöver det rent filosofiska tänkandet är konstaterandet att tillvaron är tvetydig. Allt är inte gott. Människorna gör varandra ont, och också naturen utsätter oskyldiga människor för stora lidanden. Vi kan därför inte räkna med att vi alla, i kraft av att vi är av Gud skapade människor, vet vad som är rätt och gott. Gud anses ha förtydligat sin vilja i Bibeln. Den anses därför ge viktig vägledning. Vad den

framväxande kyrkan sedan ansåg nödvändigt var teologer och präster som skulle uttyda denna gudsvilja. Samvetet underställdes kyrkan som *Bibeln*s rätta uttolkare fram till 1500-talet och det ifrågasattes vanligen inte.

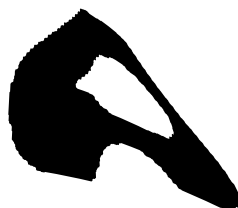
Alla dessa former av etiska resonemang återspeglar på olika sätt den juridiska modellen. Resonemanget kan ta sig uttryck i mer eller mindre detaljerade framställningar angående etiken och dess tillämpning. Det avgörande är själva strukturen i resonemanget: moral handlar om något utifrån givet, yttre. För att leva rätt, för att kunna leva med gott samvete, skall man känna till yttre principer eller resonemang och tillämpa dem.

Ju starkare vi föreställer oss att vår moral följer en juridisk modell, desto mindre roll kommer den enskildas samvete att spela. Istället kommer våra liv i allt högre grad att formas av röster och krafter utifrån som säger hur vi skall leva.

Ifall vi, å andra sidan, ger varandra rätten att stå för avvikande ståndpunkter, med hänvisning till det egna samvetet, så förlorar varje makthavare ett viktigt styrinstrument: hänvisningen till vad som en gång för alla är rätt och gott. Historien visar att den instans som innehaft makten att avgöra rätt och fel fått stora möjligheter att styra de underställda. Om samvetet tillåts stå för något annat så minskar möjligheten till oinskränkt inflytande.

Martin Luther (1483–1546) hör till dem som bidragit till att befria de enskilda samveteerna i Europas historia. Han översatte *Bibeln* till folkspråket och vanliga människor fick därigenom chans att nå fram till en livsförståelse på egen hand. Med det följde en tydligare möjlighet att se varje människa som en moralisk varelse med eget ansvar. Att sedan Luthers kyrkliga efterföljare inte alltid haft förmågan att avstå från makt och inflytande minskar inte betydelsen av hans insats.

Strömningar med start i 1500-talet bidrar till att vi idag kan se, att det avgörande för var och en av oss som moraliska varelser ligger i att vi handlar och reagerar inifrån oss själva, inte genom att vi underkastar oss ut-

ifrån kommande direktiv. Hur vi handlar berättar något om vilken människa vi är. Och talet om samvete spelar en central roll för att hålla oss alla medvetna om varje människas moraliska frihet. Därmed poängteras samtidigt varje människas moraliska ansvar. Men det ansvaret kan tryggas bara genom att vi erkänner och försvarar vars och ens möjlighet att följa sitt samvete.

Att politiken i våra dagar ger rum för den enskilda att (visserligen bara i enstaka frågor) hänvisa till sitt samvete är därför oerhört centralt. Absolut gruppdisciplin riskerar att nagga politikerns moraliska identitet och integritet i kanten.

HAR ALLTSÅ PÄIVI RÄSÄNEN ETT SAMVETE?

Vi kunde kanske säga att frågan är fel ställd. ”Samvete” betecknar inte ett NÅGOT som en människa HAR eller INTE HAR. Samvetet är snarare något som man ÄR. Talet om samvetet handlar om en människas vilja att verka för det som hen anser rätt och gott – oberoende av vad omgivningen kan tänkas tycka.

Det är därför viktigt att Räsänen, liksom vilken annan politiker som helst, ges utrymme att hålla fast vid sitt samvetes röst. Det håller oss medvetna om att vi alla är moraliska varelser. Och det påminner oss om att politik har med moral att göra.

Att sedan andra personer och grupper i Räsänens omgivning i sin tur, utifrån sina samveten, kan reagera på vad hon förespråkar är minst lika viktigt. Men det är en annan historia ...

TAGE KURTÉN är professor emeritus i teologisk etik med religionsfilosofi vid Åbo Akademi. Som pensionär har han behandlat samhälls- och kulturproblem i romanform, senast i *'När skönheten kom till byn...'* *Mordet på den öppna kulturen?* (2023)